

KRIZANICEVA KONCEPCIJA POVIJESTI

I.

Zanimanje za povijest u Jurja Križanića ide od najranijih njegovih spisa: od prvencu Predstavke Francesku Ingoliju iz 1641. do posljednjeg djela »Historia de Sibiria« iz 1680, preko niza ispisaka iz povjesničarskih knjiga crkvenih i svjetovnih (Baroniusa, Cromera, Piaseckoga ...) do izvadaka iz ruskih ljetopisa.

Kao što je na razini teoloških kontroverzija Križanić, izdanak protureformacije, svojim djelom »Sveukupna knjižnica raskolnika — Bibliotheca schismaticorum universa« za pravoslavne (Slavene) želio stvoriti djelo slično sumi kontroverzija — »Sporenja o kršćanskoj vjeri — De controversiis christianae fidei«, što ga je Roberto Bellarmino napisao za protestante, tako je svojom zasnovanom, nikad kraju prevedenom crkvenom i svjetovnom poviješću Križanić želio dati za Slavene djelo slično djelu »Annales ecclesiastici«, što ga je protureformator Cesare Baronio dao protiv protestanata. Dva stupa protureformacije, Bellarmina na području teologije i Baroniusa s područja povijesti, Križanić nasljeđuje ne na razini protuprotestanske protureforme nego na razini raspre sa (slavenskim) pravoslavljem.

Križanić nije doduše napisao povijest Slavena, »Slavenske anale«, koji bi po vremenskom redoslijedu raspravili sva zbivanja crkvena i građanska u Slavena, no zato je napisao — što mu je očito više ležalo — svoju koncepciju povijesti, u kojoj Slaveni imaju povlašteno mjesto.¹ Slaveni naime imaju, posebice Rusi, mesijansko poslanje u povijesti, a sam Križanić pokazuje se prorokom ruskog i slavenskog mesijanizma.²

¹ M. A. Aplatov, Istoričeskaja koncepcija Jurija Križanića, Sovetskoe slavjanovedenie, Moskva 1966, br. 3, str. 31—44; Ivan Golub, Juraj Križanić kao preteča kršćanskog ekumenizma, Encyclopaedia moderna 5 (Zagreb 1970), br. 11, str. 94—98; Ivan Golub, Križanićevo teološko poimanje zbivanja, u: Život i djelo Jurja Križanića, Zbornik radova, Biblioteka Politička misao, sv. 7, Zagreb 1974, str. 105—129; Ivan Golub, Križanić théologien — sa conception ecclésiologique des événements et de l'histoire, u: Juraj Križanić (1618—1683) Russophile and Ecumenic Visionary. A Symposium edited by Thomas Beekman and Ante Kadić. The Hague, Paris 1976 (Mouton). Slavistic Printings and Reprintings edited by C. H. Schooneveld, Indiana University, 292, str. 165—182; Ivan Golub, Slavenstvo Jurja Križanića, Zagreb 1983.

² Ivan Golub, Juraj Križanić als Prophet des russischen Messianismus, Ostkirchliche Studien 32 (Würzburg 1983), br. 4, str. 294—308.

Kao mladić, s 24 godine, Juraj Križanić piše 1641. tajniku Kongregacije za širenje vjere u Rimu Francesku Ingoliju o svome naumu da sastavi povijest crkve. Ona će se posebno baviti poviješću slavenskih naroda pri čemu će se pronicati svjetovna i crkvena povijest.³

Kao tridesetogodišnjak 1647. godine Križanić piše gotovo himnički uzoritim kardinalima u Rimu o svojoj koncepciji povijesti i mjestu što ga je Bog dodijelio Rusiji. Taj prvi nabačaj svoje koncepcije povijesti Križanić počinje — sasvim u duhu baroka, za koji je značajna otvorenost prostoru — s uvidom u prostranstvo Rusije i slavenskih zemalja, da bi — čime nadilazi barok — prešao na razmišljanja o vremenu. Za narod su, veli, sretna dva vremena, vrijeme tjelesne sreće kad narod zadobije vladara svoje krvi »sui sanguinis regem absolutum« i vrijeme duševne sreće kad se narod pokrsti ili se iz zablude obrati. Rusi su u posjedu prve sreće, a svi znaci vremena — Križanić ih podrobno nabroja — pokazuju da je na pomolu i druga, duševna sreća, to jest crkveno jedinstvo. Za tadanji trenutak veli: »Sada, čini se, želi graditi razoreni dom Gospodin, koji ako ne gradi, uzalud se trude oni koji ga grade.«⁴

U četvrtom desetljeću svoga života, već kao sibirski zatočenik, u svom glavnom djelu »Razgovori o vladateljstvu«,⁵ započetom 1663, Križanić nastoji i zgodama i nezgodama iz povijesti, poglavito slavenske, poučiti tadanju Rusiju ekonomskoj moći, vojnoj sili i političkoj mudrosti, pri čemu nabacuje i svoju koncepciju povijesti. Dok su se ruske povijesti, što ih je Križanić u Rusiji našao i poznao, bavile, slično kao i ostala historiografija do toga doba, poglavito dinastijom i svecima a ne narodom, Križanić s istančanom osjetljivošću za prostor svraća naglasak na zemlju, na prostranstva Rusije i brine da zemlja bude ljudstvom naseljena. Križanić zna za nezaobilaznost cara u bilo kojoj reformi, i u nj stavlja sve pouzdanje, ali — time nadilazi barok — oštro sudi apsolutizam prerastao u tiraniju, samovlade preraslo u nasilje. Križanić nikad ne bi ni jednom kralju priznao da se bez hule nazove, kao Ljudevit XIV, izraziti kralj baroka, kraljem suncem ili da za se rekne »država, to sam ja«. Ruski car ima povijesno providnosno poslanje da od mlade ruske države stvori ekonomski, vojno, politički i kulturno jaku zemlju, koja će slavenskoj, od Nijemaca i Turaka potlačenoj braći pomoći da se oslobode tuđinskog jarma, da zadobiju ponovno svoje narodne vladare, da se zbude i crkveno jedinstvo Slavena.

Kao pedesetogodišnjak 1666/67. Križanić piše sustavno i zrelo djelo o smislu zbivanja i teologiji događanja »O Božjem Promislu — De Providentia Dei«. U djelu »De Providentia Dei« vidi se prožetost Biblijom, i osjeća se nadahnutost Augustinovim temeljnim djelom o teologiji povijesti »O božjoj državi — De civitate Dei«; u njemu se prepoznaje i Lipsiusov rad »O postojanosti — De constantia«, rad koji Križanić dijelom ugrađuje u svoju viziju, ali ga i nadilazi, jer ga s filozofske razine podiže

³ Ante Kadić, Križanić's Memorandum, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, Bd. 12, Jhg 1964, Heft 3, Wiesbaden 1964, str. 344, 346, 349.

⁴ S. A. Belokurov, Jurij Križanić v Rossii, Moskva 1902, Priloženija, str. 190.

⁵ Jurij Križanić, Politika, Podgotovil k pečati V. V. Zelenin, prevod i komentarij A. L. Gol'dberg, pod redakcijem akademika M. N. Tihomirova, Moskva 1965.

⁶ O Promysle, Sočinenie togo že avtora, kak i »Russkoe gosudarstvo v polovine XVII veka, Svedenija ob otkrytoj rukopisi P. Bezsonova, Moskva 1860.

na teološku, ekleziološku; u djelu »De Providentia Dei« ima tragova poljskog pisca i mislioca Šimuna Starowolskoga, a razabiriva su i nadahnuća iz školske teologije, makar nisu izričito navedena.

Dok je u djelu »De Providentia Dei« Križanić poglavito razvio svoju koncepciju zbivanja, događanja naprosto, u djelu »Tumačenje povijesnih proroštava — Tolkovanje istoričeskih proročestva,«⁷ što ga piše u svom šestom životnom desetljeću, Križanić razvija svoju koncepciju povijesnog događanja, razlaže svoju teologiju povijesti. Posebice se bavi Danijelovim proroštvom o četiri monarhije koje je bilo tada živo prisutno i u zapadnoj, a naročito u ruskoj političkoj svijesti.

Svoju koncepciju povijesti Križanić dodiruje i u drugim svojim djelima u većem ili manjem stupnju, posebice u »Razgovorima o vladateljstvu«, no »ex professo« je razlaže u djelu »O Božjem Promislu« i u djelu »Tumačenje povijesnih proroštava«. Zajedničko tim djelima jest da Križanić stapa u organsku cjelinu svoju koncepciju zbivanja, naprosto i konkretno povijesno događanje, kako ono minulo, tako ono sadašnje i ono koje se još ima zbiti.

Kao mislilac baroknog vremena Križanić gleda prostor i vrijeme gotovo liturgijski, to jest kao posvećeno vrijeme i prostor, ovladava razigrano prostorom, povitlava se njime kao barokni sveci svojim pozlaćenim haljinama. Doslovce prevaljuje goleme prostore. Sam piše da su mu putanje išle od Beča do Carigrada, od Jadrana do Moskve.*

Ipak — treba to odmah reći — kao kritičan duh, osjetljiv na povijesna vrela, s izoštrim čulom za činjenicu, i zazoran prema pretpostavljenom ili nategnutom u povijesti (to on naziva »bajkama«), Križanić je više u prosvjetiteljskom dobu nego u baroku. I tu je preticao svoje kalendarsko vrijeme, skupa sa svojim prijateljem ili bar pokroviteljem, kritičkim Lukom Holsteniusom, vatikanskim bibliotekarom i geografom, te sunarodnjakom Ivanom Luciusom, ocem hrvatske kritičke historiografije.

II.

Križanićeva koncepcija povijesti je filozofsko-teološka, pravo govoreći ona je zapravo teološka.

Od filozofije Križanić uzimlje višestruku uzročnost kao spoznajno pomagalo da pronikne u događanje (minulo, sadašnje i buduće). No, samo traženje uzroka povijesnom događanju Križanić ne provodi isključivo — pa ni prvotno — svjetlom razuma (dakle filozofski), nego nadasve svjetlom objave (dakle teološki). »Uzrokom se u filozofiji naziva ono radi čega nešto biva ili jest. Nazivi uzroka ili načini su različiti. Tvorni uzrok je onaj koji nešto tvori, kao što je *graditelj* tvorni uzrok kuće, jer sazda kuću. [...] Svršni uzrok ili svrha jest ono radi čega nešto biva: kao što je *stanovanje* svrha ili svršni uzrok kuće: jer se kuća zato gradi da bi se u njoj stanovalo. [...] Mi pak treba da promatramo najvećma vrhovne ili božanske uzroke. Treba naime znati da

⁷ Sobicie sočinienij Jurija Križaniča, Vypusk vtoroj, Moskva 1891.

⁸ Ivan Golub, Nova građa o Jurju Križaniću iz rimskih arhiva, Starine, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, knj. 57, Zagreb 1978, str. 142.

otaca, poglavito s ocem teologije povijesti Aurelijem Augustinom. Autor djela »O Božjoj državi — De civitate Dei« razlaže kako je središte proroštava i svih blagodati Isus Krist, kojemu je kao glavi crkva pridružena kao tijelo, čitavo tijelo sa svojom glavom jest samo jedan Krist, a to tijelo Kristovo jest Božja država — civitas Dei ili crkva; crkva je i putnik na zemlji i nebeska slavna crkva; nebeska crkva je predmet i plod Božjeg predodređenja.¹⁶ Augustinova teologija povijesti zacijelo je nadahnula Križanićevu koncepciju povijesti. Nije slučaj da je Križanić, kad mu se nadala prilika da si odabere ime kao redovnik, uzeo ime Augustin.

III.

Što se tumačenja konkretne povijesti tiče Križaniću kao i mnogim njegovim suvremenicima kao matrica služi Danijelovo proroštvo o četiri monarhije (Dn 2). Kralj Nabukodonozor usnio je čudnovat kip, sazdan od zlatnih, srebrnih, mjedenih i željezno-glinenih dijelova tijela. Vidio je kako se s gore odvalio kamen, satro kip i narastao u veliku goru koja je ispunila zemlju. Prorok Danijel je protumačio san kralju. Glava od zlata to je Nabukodonozor i njegovo kraljevstvo. Kraljevstvo koje će doći poslije njega, označeno srebrom, bit će već slabije od njegova, a treće, označeno u snu s mjedi, gospodovat će svom zemljom. Četvrto pak, označeno u snu željezom i glinom, bit će dijelom jako, dijelom krhko. »U vrijeme ovih kraljeva Bog nebeski podići će kraljevstvo koje neće nikada propasti i neće prijeći na koji drugi narod. Ono će razbiti i uništiti sva ona kraljevstva, a samo će stajati do vijeka — kao što si vidio da se kamen s brijega odvalio a da ga ne dirnu ruka, te smrvi željezo, mjed, glinu, srebro i zlato. Veliki je Bog saopćio kralju što se ima dogoditi. Sanja je istinita, a tumačenje pouzdano!« (Dn 2,37—45).

Što se tiče kamena koji je satro kip, Križanićevo je tumačenje izvorno. Po tradicionalnom tumačenju kamen označuje Isusa, a kraljevstvo, u koje je prerastao, označuje Isusovu crkvu. Po Križaniću međutim kamen znači Krista, kojeg Biblija naziva kamenom, ali — po milosti onoga koga je Isus nazvao kamenom i na kome je saznao crkvu — znači i Petra: »Kámen Hristós po óblasti, Kámen že i Peter po mílosti.«¹⁷ U konačnici Petar (prvi papa i pape uopće) dakle je kamen o kojem prorokuje Danijel da će skrhati četvrto, to jest rimsko kraljevstvo.

Pod četvrtim kraljevstvom, koje predstavljaju željezno-glinene noge čudnovatog kipa, Križanić skupa s tradicijom podrazumijeva Rimsko Carstvo, koje je postojalo najprije sa svojim sjedištem u starom Rimu, a zatim sa sjedištem u Carigradu, pošto je prijestolje Konstantin prešelio Grcima u Bizant. Rimski elemenat carstva predstavljen je po Križaniću željeznim dijelom kipa, a grčki elemenat glinenim.¹⁸ O to četvrto kra-

¹⁶ Aurelije Augustin, O Državi Božjoj — De Civitate Dei, sv. I (knjiga I—X), Latinski i hrvatski tekst, S latinskog izvornika preveo Tomislav Ladan, Uvod napisali Agostino Trapè, Robert Russel, Sergio Cotta, Zagreb 1982, str. XXVIII i LXXVII; Herbert A. Deane, The Political and Social Ideas of St. Augustine, New York 1963.

¹⁷ Juraj Križanić, Politika, str. 366.

¹⁸ Sobranie sočinienij Jurija Križanića, Vypusk vtoroj, str. 7.

ljevstvo udario je kamen, o kome govori Danijel, kad je car Konstantin napustio Rim i prešao u Bizant; kamen je do kraja satro u kraljevstvo kad su Turci osvojili Bizant ne preuzevši od njega rimski naziv ni grb.²⁰ Dakle, što se tiče vremena kad je kamen udario o četvrto, tj. rimsko kraljevstvo, Križanić razlikuje početak i dovršetak. Tako Križanić u djelu »Tumačenje povijesnih proroštava« (1674. godine).

U djelu pak »Razgovori o vladateljstvu« (1663—1666) Križanić je bio dopustio, u skladu s Tomom Akvinskim i Robertom Bellarminom,²¹ postojanje Njemačkoga Rimskog Carstva (koje je nastalo za Karla Velikoga), no protivno Bellarminu nije dopuštao da ono još traje: »Kad je Karlo V. tražio papu Klementa VII. da isplati njegovu carsku vojsku, a papa nije to htio učiniti, zapovijedi car vojnicima da oplijene Rim, i tako je bilo. [...] Posljednji krunjeni car bio je taj Karlo V. A poslije njega ni jedan nije bio okrunjen. I ništa im ne osta od carstva osim pustog ispraznog imena. [...] I tako se obistinio zadnji dio Danijelova proročanstva koje kaže da je kamen udario u noge i uništio ne samo zlato i srebro nego i željezo i glinu ili glinene noge i prste, to jest posljednje njemačko rimsko glineno carstvo.«²²

Križanić smatra da se dakle dokrajčenje, uništenje Rimskog Carstva zbililo nakon Karla V, drugačije nego Bellarmin, koji drži da Rimsko Carstvo još traje u Njemačkom Rimskom Carstvu.

U neobjavljenom spisu što dolazi pri kraju Križanićevih »Političkih spisa«,²³ kojemu ne znamo godine nastanka, no svakako je pisano poslije 1663, koje ima književni oblik dvaju pisama, Križanić govori upravo o pitanju trajanja Rimskog Carstva. U prvom pismu Tuđinoljub Rodoljubu — Xenofilus Filolao pripovijeda kako je jučer Castor u razgovoru s prijateljima kazao da je od Nijemaca prošao glas da se Antikrist negdje na zemlji već rodio, što se njemu čini vjerojatnim sudeći po znakovima koji se u posljednja vremena trebaju očitovati. Na to je Gaunus (njem. Gauer — lupež) prigovorio da se ipak jedno nije ispunilo, a to je propast Rimskoga Carstva, koje prema Danijelu, Ezri i Pavlu treba propasti prije nego dođe konac svijeta, a Rimsko Carstvo još uvijek stoji. Onda je on, Tuđinoljub — Xenofil prekinuo raspru s tim da će pisati Rodoljubu — Filolau neka on razriješi sumnju. Moli njega, Rodoljuba — Filolaja, ne o Antikristu ni o koncu svijeta, što je Bogu jedinome znano, nego: »Da li je Rimsko Carstvo već propalo ili nije? I o tome postoje razna mišljenja ljudi. Jedni vele da nije još propalo jer još sada postoji u Nijemaca. Drugi vele pak da je propalo jer već mnogo vijekova niti je Rim sjedište kraljevstva, niti rimski ili talijanski narod igdje na zemlji kraljuje, niti postoji ikakav trag drevne moći Rimljana. Može li se dakle itko pri takvu stanju stvari zvati rimskim kraljem ili carem?«²⁴

²⁰ Nav. dj., str. 35.

²¹ Robertus Bellarminus, De controversiis christianae fidei, sv. I, Lutetiae Parisiorum 1620, str. 717.

²² Juraj Križanić, Politika, str. 355.

²³ Ivan Golub, Istraživanje o Križanićevim »Političkim spisima« u Moskvi, Vijesti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 3 (Zagreb 1982), br. 6, str. 5—6; Ivan Golub, Juraj Križanić, Sabrana građa, Zagreb 1983, str. 283—286.

²⁴ [Juraj Križanić], Epistola I (Xenophilus Filolao, Epistola II) Filolaus Xenophilo, Central'nyj gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, Moskva, Fond 381, Ed. hr. 1799, str. 761.

U drugom pismu Rodoljub Tuđinoljubu — Filolaus Xenofilo odgovara: »Pitanje što si mi ga postavio da ti ga riješim, moj Ksenofile, stavilo me u nedoumicu: da li da na nj odgovorim ili mi je prijeći preko njega šutnjom. Lagati je naime zločin. Istinu pak iznijeti na vidjelo je zazorno. Znaš kakve ćemo stršljene na se razdražiti ako tajnu toga javno razotkriremo. Ipak, jer više treba značiti istina i opće dobro naroda nego strah od ljudi, ispunit ću ti želju, koliko je do mene. Najprije te samo upozoravam da uopće nemam potrebnih pomagala (to jest knjiga) i zato će biti malo riječi o stvari. [...] O Rimskom Carstvu prorokuju i Ezra, knj. 4, glava 11. i 12, i Ezekijel, gl. 38. i 39, i Pavao u 2. poslanici Korinćanima, gl. 2, i Ivan u Otkrivenju, gl. 17. i drugdje. [...] Pohlepnici gledaju samo to kako će rimsko kraljevstvo biti veće od svih kraljevstava i iz toga izvede pogubne zablude. Nazivajući četiri kraljevstva monarhijama, koje da su višeg stupnja od kraljevstva, stvorili su monarhističku herezu, izmislili rimske careve koji da su viši od kraljeva i imaju pravo postavljati kraljeve i tvrde da Rimsko Carstvo još nije propalo. [...] Rimsko je Carstvo počelo bolovati, i zapalo je kao u ognjicu kad je Konstantin prenio sjedište u Bizant. Tada je vlast neopazice oduzeta od Rimljana i dana Grcima. I koji su prije bili gospodari postali su sluge, i od slugu su postali gospodari. Zatim kad su Konstantinovi sinovi počeli međusobno voditi ratove, povećala se ognjica. Napokon, kad su se odmetnuli narodi, i kad su Heruli, Vandali i Goti poplavili Italiju a Rim osvojili i razorili, utrnulo je posve [Rimsko Carstvo].²⁴ To se pak zbilo u trinaestom stoljeću od osnutka Rima,²⁵ dakle u petom stoljeću poslije Krista.

Iz ovog očito autobiografskog zapisa — može li se posumnjati da se pod Rodoljubom — Filolaom krije Križanić — vidi se da je u Križanićevo vrijeme bilo izazovno i u najmanju ruku, nezgodno tvrditi da je Rimsko Carstvo propalo.

Svojom tvrdnjom da je Rimsko Carstvo propalo Križanić je mogao izazvati gnjev Nijemaca kojih je u Rusiji (i u samom Tobolsku) bilo. Ta oni su se gordili svojim Njemačkim Rimskim Carstvom.

Križanićevo poimanje da Rimsko Carstvo nigdje više ni u kom obliku ne postoji odudaralo je i od knjige Nijemca, protestanta Johana Philippa Sleydena »O četiri vrhovna carstva — De quattuor summis imperiis«, Lugduni Batavorum 1624, koja je izišla u 55 izdanja, također i u ruskom prijevodu. Sleydanus veli za četvrto carstvo Danijelova proroštva, to jest za Rimsko Carstvo, da ono postoji, i da će postojati do Kristova ponovnog dolaska; da su ga pokušali srušiti rimske pape i Turci, ali nisu uspjeli; jedina Njemačka da ima u naslovu i posjedu Rimsko Carstvo.²⁶

Križanićevo osebusno stajalište da je Rimsko Carstvo davno već propalo odudaralo je ne samo od njemačkog i protestantskog hvastanja time da je njemačko carstvo nastavljač rimskog imperija, nego i od stano-

²⁴ Ovdje je rukopis oštećen, izjedjen tintom; predmnijevam da nedostaju riječi »regnum Romanum«.

²⁵ [Juraj Križanić], Epistola I (Xenophilus Filolao, Epistola II) Filolaus Xenofilo, str. 770.

²⁶ Ioan. Sleydanus, De Quatvor summis imperiis libri tres, Lugduni Batavorum MDCXXIV, str. 221—222.

višta Talijana i katolika kardinala Roberta Bellarmina. Učitelj sporenja s protestantima Bellarmin veli da se Danijelovo proroštvo nije posve ispunilo jer još postoji prijestolje i ime rimskih careva u Zapadnom Rimskom Carstvu tamo od Karla Velikoga.²⁷

Križanićeva tvrdnja da je Rimsko Carstvo netragom propalo odudara od tumačenja što ga je u rukopisnom djelu »Hrismologion — sreć Kniga prerečenoslovnaja ot proročanstva Daniilova«²⁸ za cara Alekseja iznio Paisios Ligaridis, Grk na čije je ruke Križanić bio položio prisegu odanosti crkvi pri stupanju u Grčki zavod u Rimu. Djelo je za cara preveo Nikola Spafarij Milesku,²⁹ s kojim će se Križanić 1675. sretati u Tobolsku na njegovu proputovanju za Kinu. Ako ne prije, onda je za sibirskih susreta sa Spafarijem Milesku Križanić doznao za Ligaridisovo (na Metodija Patarskog ili Olimpijskog oslonjeno djelo)³⁰ o Danijelovu proroštvu. Ako je prije doznao za Ligaridisovo djelo, prevedeno s grčkoga 1673, nije isključeno da je jedan od poticaja da 1674. piše svoje »Tumačenje povijesnih proroštava« došao i od glasa o Ligaridisovu tumačenju Danijelova proroštva.

U »Hrismologionu« se kazuje da se udar kamena o čudnovati kip iz Danijelova proroštva zbio kad se rodio Isus Krist za rimskog cara Augusta; tada je kamen udario o noge kipa, o četvrto, to jest Rimsko Carstvo. Propovijedanjem će Isus (kamen) skupiti sve jezike u svoje kraljevstvo i tako će kamen iz Danijelova proroštva pokriti svu zemlju. Ligaridis u Rusiji gleda nastavljača novog Rima (Carigrada), a Rim će tek o drugom Kristovu dolasku biti uklonjen.

Kad sam u Biblioteci Saltikov-Ščedrina u Lenjingradu zaklopio »Hrismologion«, folijant od 390 listova, urešen minijaturama na pergameni koje predstavljaju Danijelova viđenja i na kraju Isusovo rođenje — a bilo je to 25. prosinca 1981 — pride mi kolega Aleksandr Ljvovič Goljberg. Velim mu pokazujući na »Hrismologion«: »To je zanimljivo djelo. Križanić je Danijelovo proroštvo gledao na svoj način, a autor Hrismo-

²⁷ Robertus Bellarminus, De controversiis christianae fidei, Lutetiae Parisiorum 1620, tom, I, str. 717.

²⁸ Hrismologion 1673, Publicnaja biblioteka im. Saltykov-Ščedrina, Leningrad, Otdel rukopisej, Ermitaž 27. — U Moskvi se također nalazi jedan primjerak: Hrismologion 1696 goda, Gosudarstvennaja biblioteka SSSR imeni V. I. Lenina, fond Durov 96, šifr N. 2615. Uz naslov stoji ime prevodioca i godina prevođenja: Nikolaj Spafarij $\frac{1673}{7181}$. Moskovski primjerak ima 260 listova u osmini. U istoj biblioteci u

Moskvi postoje još dva primjerka Hrismologiona, jedan: fond Rumjancovskij, šifr 465, drugi: fond Muzejnyj, šifr 2615. To pokazuje koliko je bilo rasprostranjeno tumačenje Danijelova proroštva o četiri monarhije.

²⁹ A. Sobolevskij, Perevodnaja literatura Moskovskoj Rusi XIV—XVII vekov, u: Sbornik otdelenija Russkogo jazyka i slovesnosti, S. Peterburg 1903, tom semdesjatčetvrtij, str. 365—367; Hrismologion vidi u: Russkij vestnik, tom II, S. Peterburg 1841, str. 382 sl; Mihajlovskij I. N., Važnejšie trudy Spafarija, Kiev 1897; Nikolaj Spafarij, Estetičeskie traktaty, Podgotovka tekstov i vstupitel'naja statja O. A. Belobrovoj, Leningrad 1978; D. T. Ursul, Nikolaj Gavrilovič Milesku Spafarij, Moskva 1980; Ernst Christoph Suttner, Pantaleimon (Paisios) Ligarides und Nicolae Milescu, Kirche im Osten, Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde, sv. 26. Göttingen 1983, str. 73—94.

³⁰ V. Istrin, Otkrovenija Mefodija Patarskogo i viđenija Daniila v vizantinskoj i slavjano-russkoj literature, Moskva 1897.

logiona na svoj. No, ni kod jednog ni kod drugog nije to kabinetsko zanimanje za Danijelovo proroštvo. To je zanimanje za samu maticu života. Uistinu, to je tada bila teorija i praksa života.« »Posve se slažem. To je bio tada oblik ideološke svijesti, kao danas historijski materijalizam — reče kolega.

Križanićevo »Tolkovanie istoričeskikh proročestv«, toliko nama danas neobično i naoko daleko od stvarnosti, u stvari je dokaz Križanićeva najživljeg angažiranja u konkretnom životu svog vremena i pokazatelj Križanićeva sudioništva u oblikovanju tadanje ideološke svijesti. Sama činjenica da je Križanić svoje »Tumačenje povijesnih proroštava« pisao 1674, a Ligaridis svoj »Hrismologion« pisao možda 1673, odnosno Spafarij ga preveo te godine, pokazuje koliko je Križanić bio u svojem vremenu.

Kako god bilo, Križanić sa svojim tumačenjem Danijelova proroštva i Ligaridis sa svojim predstavljaju dva nazora iz dijelom iste formacije: obojica su bila u Grčkom zavodu, obojica u Rimu. Pozicije su im oprečne. Što se Danijelova kamena tiče, Ligaridis ne ide dalje od ustaljenog tumačenja da je taj kamen Krist, dok Križanić kamen proteže i na Petra, kojemu je Krist rekao: »Ti si Petar — kamen«. Što se Rimskog Carstva tiče, (Ligaridis u Rusiji gleda nastavljača novog Rima (Carigrada), Križanić pak smatra da je (svjetovni) Rim propao i da svaki pokušaj oživljavanja (svjetovnog) Rima izaziva ispunjenje Danijelova proroštva o propasti Rima. Po Ligaridisu, naprotiv, Rim će tek o drugom Kristovu dolasku biti uklonjen.

Svojim vlastitim tumačenjem Danijelova proroštva, posebice poimanjem Rimskog Carstva i Rima, Križanić je htio promijeniti tadanju političku i crkvenu svijest, zapravo ideološku svijest. Kad veli, u onom fiktivnom pismu Tuđinoljubu — Ksenofilu, da svojim tumačenjem o Rimskom Carstvu može na se navući stršljene, očito je svjestan u kako se opasan posao upušta. Tko zna nije li se i ono »ednoe glupo slovo« koje ga je stajalo izгона u Sibiriju ticalo upravo te teme. Kako god bilo, Križanić zatočenik ispisao je premnoge stranice o Danijelovu proroštvu i o Rimskom Carstvu. Bio je obuzet, da ne rekнем, opsjednut time ne iz teološke dokonosti, nego iz životne založenosti. Pronicljiv, brzo je shvatio koje mjesto u tadanjoj svijesti političkoj i crkvenoj — a na tim područjima je upravo želio djelovati — zauzima Rim.

Prvi članovi mlade dinastije Romanovih — a car Aleksej bio je drugi u tom nizu — dokazivali su svoje isključivo pravo na rusko prijestolje i utvrđivali svoj položaj među evropskim državama s dvije legende; jedna je kazivala da potječu od roda rimskog cara Augusta, a druga je govorila da je u 12. stoljeću knez Vladimir II. Sveladovič bio dobio od bizantskog cara Monomaha kraljevske znakove. Na te se legende ukazivalo u diplomatskoj prepisci, na njih se upućivalo pri krunidbi ruskih careva, na njih se upozoravalo u povijesnim djelima.³¹ Svjetovna tadanja svijest povezivala je rusko carstvo sa starim Rimom (porijeklo dinastije od cara Augusta) i s novim Rimom — Carigradom (Monomahovi darovi).

³¹ Aleksandar Lj. Gol'dberg, Istoriko-političeskie idei ruskoj knižnosti XVI—XVII vv, Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni doktora istoričeskikh nauk, Leningrad 1978, str. 22—23.

Križanić kazivanje o rimskom porijeklu ruskih careva naziva »glupom i grubom lažju«³² i dokazuje kako je ono povijesno neutemeljeno. Tome nasuprot ističe autohtonost Rusa u Rusiji.

Što se tiče Monomahovih darova, tj. kraljevskih znakova, Križanić (koji je, bit će, legendu smatrao istinitom) predlaže caru da se ponovno okruni ruskom krunom i da dokine Monomahove darove »i druge bilo koje darove Danajaca«. Križanić predlaže što da car u toj prigodi kaže narodu: »Mi dakle o kraljevskom dostojanstvu i veličanstvu ispovijedamo i vjerujemo: Bog i Otkupitelj naš Isus Krist jedini on je kralj kraljeva i gospodar gospodara i gospodar svega svijeta, i nema tog čovjeka koji bi bio gospodar svega svijeta. [...] Drugo, ispovijedamo i vjerujemo: Mi i naši predšasnici, kako veliki knezovi, tako i kraljevi Rusije, primili smo i imamo od samoga Boga istinsku čast i namjesnici smo samoga Boga. Rimski pak carevi ili bilo koji drugi vladari nisu imali nikakve vlasti, ni prava, ni nadmoći nad našim predšasnicima ili nad ruskim narodom ili ruskom zemljom. Koliko su prava imali Rusi nad Rimljanima, toliko su ga imali Rimljani nad Rusima. Stoga rimski carevi nisu mogli dati niti oduzeti kraljevsko dostojanstvo. I ako je nama u toj stvari Monomah htio nešto darovati ili nam drugi htjeli uskratiti, svako to darovanje ili uskraćivanje bilo je isprazno i neozbiljno. Mi također kraljevsku čast, koju nam Monomah ili bilo tko od ljudi hoće ili bi je htio (kao iz nadmoći i moći) podijeliti, odbacujemo i ništetnom proglašujemo. Ispovijedamo da čast koju smo imali i koju imamo primismo od samoga Boga i Bogu samome, vrhovnom kralju kraljeva, svu ovu čast uzvraćamo i dajemo. Treće, da bismo sve ovo jednim javnim činom potvrdili, koji će se i u budućim vremenima spominjati, i da nitko ubuduće nema priliku ili izliku za pakost da nas obeščasuje ili nam u skrovitim razgovorima poriče naš kraljevski naslov, hoćemo se drugi put okruniti našom ruskom krunom i tada posvema dokinuti sve darove i znakove Monomahove i druge bilo koje darove Danajaca. To pak želimo učiniti, ne kao da nam je prije nešto s obzirom na pravo ili vlast nedostajalo za zakonitu krunidbu (u posjedu smo naime savršenog i apsolutnoga kraljevskog dostojanstva i vlasti po nasljednom pravu darom Božje milosti), nego to činimo zato da tim i takvim javnim činom dokinemo svako isprazno i politički heretično mišljenje koje laže da mi od druguda, a ne od Boga možemo imati čast i vlast. Mi dakle ovim činom želimo ispovijediti da smo čast primili od samoga Boga.«³³

Dok je legenda o rimskom porijeklu ruskih careva i legenda o Monomahovim darovima na svjetovnoj razini nadovezivala Rusiju na svjetovni stari Rim i novi Rim — Carigrad, ideja o Moskvi kao trećem Rimu suprotstavljala je na crkvenoj razini Moskvu papinskom Rimu i (isprva) patrijaršijskom Rimu — Carigradu, te postavljala Moskvu za duhovno, vjersko, kršćansko središte.³⁴

Križanić se oštro okomljuje na ideju Moskve kao trećeg Rima. »Nije naš prijatelj tko naše kraljevstvo zove trećim Rimom. Taj nam ne želi us-

³² Juraj Križanić, *Politika*, str. 288.

³³ Nav. dj., str. 364—365.

³⁴ Aleksandar Lj. Gol'dberg, *Istoriko-političeskie idej ruskoj knižnosti XVI—XVII vv.*, str. 27; Giuseppe Olšr, *Mosca: la terza Roma*, *Humanitas* 4 (1949) 2—18; H. Schaefer, *Moskau — das Dritte Rom*, Hamburg 1929.

pjeha u radu niti ikakva dobra, već nam želi Božju srdžbu, propast i svako zlo. Jer poslije propasti onoga preslavnog carstva, ime i znamenje rimsko postalo je zlokobno (to jest proketo, nevoljno i nesretno). Ne može se ispuniti Danijelovo proroštvo ako Isus Krist posve do kraja ne razori Rimsko Carstvo. Kamen je naime udario u noge i razbio glinene prste. I tko god se trsi da to carstvo što ga je Bog razorio opet pokrene, uspostavi i na noge postavi, on se očito suprotstavlja Bogu. Bog naime kazuje da kamen odronjen od gore bez ruku, to jest Isus Krist, kralj svih kraljeva, treba da udari u noge, da potre i razori to Rimsko Carstvo i u prah satire njegove glinene noge. Što dakle Krist potre, tko to može opet sazdati?«³⁵ »Moramo Bogu zahvaljivati za to što se ova preslavna ruska država ne nalazi u granicama onog nesretnog carstva i što ovoj državi ne pripada ni ono carstvo, ni zlokobno njegovo ime, ni grb i naposljetku ni njegova kazna koju proriču proroci.«³⁶

Križanić je bio protiv ideje o Moskvi kao trećem Rimu i zato što se Moskva predstavljala kao središte kršćanske vjere nasuprot prvom, papinskom Rimu. A Križanić je išao upravo za uspostavljanjem crkvenog jedinstva Moskve i Rima. »Jeremija patrijarh učinio je cara Fjodora Ivanoviča rimskim, grčkim i sviju kršćana carem. Ovako mu naime govoraše: 'Prvi Rim je pao po Apolinarovoj herezi, drugim Rimom ovladaše bezbožni Turci, a tvoje veliko rusko carstvo bogobojaznošću sve nadilazi'. Priprosti ljudi (koji ne mogu stvar prosuditi) grad Moskvu zovu trećim Rimom i kažu: 'Dva su Rima bila, treći ustade, četvrtoga neće biti.' [...] Rim je dvostruk. Jedan tjelesni, jedan duhovni. O tjelesnom Rimu prorokovao je Danijel da treba biti uništen. Na mjesto pak tjelesnoga propaglog Rima bio je postavljen duhovni Rim ili kraljevstvo Kristovo.«³⁷

Križanić se borio protiv ideje Moskve kao trećeg Rima i zbog toga što su ruski starovjerci tu ideju prisvojili, tvrdeći da je Moskva, ali ona koja čuva vjeru kakva je bila prije reforme patrijarha Nikona, središte pravovjerja. Kako su se službena crkva i građanska vlast borile protiv starovjeraca, Križanić je mogao i smio svom žestinom okomljivati se na ideju Moskve kao trećeg Rima. I to što su starovjerci prisvojili ideju Moskve kao trećeg Rima dovelo je do suzdržanosti prema njoj i od strane službene Pravoslavne ruske crkve i od strane svjetovne vlasti. Prisvojena od starovjeraca ideja o Moskvi kao trećem Rimu počela je odumirati.³⁸

Dok je Križanić iz dalekog Tobolska uvjeravao cara Alekseja kako je neutemeljeno svoju lozu htjeti vući od rimskog cara Augusta, kako je ponizujuće preuzimati kraljevske znakove od bizantskog vladara, drugačije je pjevao caru Alekseju u Moskvi Grk Paisios Ligaridis; pjevao je o Moskvi kao Rimu i o ruskoj kruni kao daru bizantskih vladara (Paleologa):

Moskovija carica, Mosoh grad, *grad carej romejskih* ...
 Grijadi, idi, velikosedryj Aleksee, syne Mihajlov,
 Krepotstvuj, mužajsja, budi pobedonosen,

³⁵ Juraj Križanić, *Politika*, str. 293—294.

³⁶ V. V. Gosudarstvennye ideji Križaniča, S. Peterburg 1912, str. 147.

³⁷ Nav. dj., str. 145—146.

³⁸ Aleksandr Lj. Gol'dberg, *Istoriko-političeskie ideji ruskoj knižnosti XVI—XVII vv.*, str. 25.

*Ispolni otcevi bogorečenijsa, jako ty nosiši
Venec samoderžcev, znamja Paleologov.
Pojaše Paisij, gazskij peredsedatel', Ligard.*⁴⁰ [Potcrtao P. Ligaridis.]

Tako je pjevao caru na uho Paisios Ligaridis, nekoč Križanićev učitelj u Grčkom zavodu u Rimu, koji se kasnije, prečavši na pravoslavlje, dao zaređiti za pravoslavnog metropolita Gaze, i bio ono što je Križanić živo želio: biti ruskom caru na uhu svojim savjetom i besjedom.

IV.

Za Križanićevu koncepciju povijesti značajno je uz starozavjetno Danijelovo proroštvo i jedno novozavjetno proročanstvo. To je Isusova riječ »Bit će jedno stado i jedan pastir« (Iv 10, 16). Križanić tu Isusovu besjedu ne primjenjuje pojednostavnjeno na dolazak odijeljenih kršćana u rimsku crkvu. Temeljito poznavanje Svetoga pisma i svetih otaca kao prvih tumača Biblije nije mu dopuštalo takvo simplicističko tumačenje. Križaniću nije bilo nepoznato da su crkveni oci Isusove riječi o jednom stadu i o jednom pastiru primjenjivali na tadanje Židove i pogane koji će se naći u jednom ovčinjaku. Križanić zadržava to tradicijom posvećeno tumačenje, ali navodi i novo. On uopće ne običava rušiti staro da bi mogao sagraditi novo. Veli da proročke riječi imaju jedan, dva i tri smisla i svaki je od njih izvoran i od Duha Svetoga namjeravan. Primjenjuje to na Isusovo proroštvo o jednom stadu i o jednom pastiru. Jedan smisao Isusova proroštva jest da će se od Židova i od pogana sabrati Kristova crkva i da će postati jedno stado. Drugi je smisao da će se ukloniti crkveni raskol i vratiti se jednost.⁴¹

Tumačeći Isusovo proroštvo o crkvenom sjedinjenju, Križanić postavlja pitanje vremena kad se proroštvo ima obistiniti. Obazirući se na svoje vrijeme, veli da svi znakovi vremena — a nabroja ih sedam — govore da je upravo sada crkveno jedinstvo i moguće i lako ostvarivo. Križanić ne ostaje samo na teorijskom umovanju o sjedinjenju, već na političkim, crkvenim i kulturnim pojavama svoga vremena očitava kako je ovo upravo čas kada se ima ostvariti Isusovo proroštvo o jednom stadu i o jednom pastiru. U djelu »Tumačenje povijesnih proroštava« piše: »Sada ću ti pak kazati i razloge zašto velimo da se lako može ostvariti crkveno sjedinjenje, i zašto predmnijevamo da je došlo vrijeme tome sjedinjenju. (Potcrtao Juraj Križanić.) Prvi razlog lakoće je množna tiskanih svetih knjiga. Iz njih se lako i prelako može čitav taj spor rasuditi i svima očevidno pokazati istina. Grci ne mogu odbaciti te knjige jer su ih donosili, predavali i prevodili. Rimljani također ne odbacuju ruskih knjiga, nego se pače rado na njih pozivlju. Jednako kako su crkvene knjige i knjige svetih otaca ovdje u Rusiji naštampane, tako su isto od riječi do riječi te knjige u Rimu tiskane. I dajem glavu da će Rimljani pristati na to da se sudi samo iz ruskih knjiga. Potrebno je dakle samo da ruski narod

⁴⁰ A. Sobolevskij, Perevodnaja literatura Moskovskoj Rusi XV—XVII vekov, str. 364—365.

⁴¹ Sobranie sočinenij Jurija Križanića, Vypusk vtoroj, Moskva 1891, str. 50—51.

ushtjedne prionuti uz to djelo najveće i najpotrebnije od sviju djela. Sa-
 da naime ovo čitav predivno i presveto djelo ovisi o volji cara gospadara
 i moskovske crkve. I samo ako gospodar i crkva ushtjednu, moglo bi se
 veoma lako i veoma brzo (s Božjom milošću, i na Božju slavu, i na poh-
 valu neumornom caru gospodaru i pohvalu ruskome jeziku) ostvariti to
 djelo. Pa će i Rusi, i Grci, i Rimljani i svi vjernički narodi u jednoj vjeri
 i u jednoj ljubavi jednim ustima hvaliti Presvetu i nerazdjeljivu Trojicu:
 Oca i Sina i Svetoga Duha, kojemu slava u vijeke. Drugi razlog za ura-
 zumljivanje jest što je u Rusiji već dosta očito poznato neznanje, neobra-
 zovanost i krajnja mračnost nekih grčkih učitelja. (— — —) Vrijeme je
 da se pri kraju ovoga stoljeća urazumimo i ne uzimljemo za biser sve što
 Palestincima iz usta leti. Treći pažnje vrijedan razlog jest što je sveti pa-
 trijarh Nikon uočio u knjigama neispravnost i bio započeo ispravljanje
 od manjih i probranih stvari. A i ispravio je jednu potrebnu stvar, nare-
 dio naime da u slučaju potrebe i svjetovnjaci krštavaju. (— — —) Četvr-
 to što pobuđuje pažnju jest domaći raskol. Ne može se naime ovaj ras-
 kol pravo i posvema iskorijeniti, ako se ne isiječe korijenje čitave te
 smutnje. A korijen novog raskola nije ništa drugo nego stari raskol. Peti
 razlog za dobru nadu jest što nam je Bog dao cara pobožna, bogoljubna,
 slična onim drevnim hvalevrijednim carevima Konstantinu i Teodoziju.⁴¹
 Kao što su oni postupali u Božjoj stvari, tako čini i naš gospodar: nalaže
 da se tiskaju knjige i sazivlju sabori. I ne žali ni truda ni novaca za ob-
 ranu vjere, iskorjenjivanje raskola i da zasja istina. Time uzvisuje Kri-
 stovu slavu, a sebi pribavlja sretnu vladavinu i vječno spasenje. (— — —)
 Šesti pažnje vrijedan razlog jest obzir na svjetovne političke uzroke i na
 narodnu dobrobit. Ovaj naime raskol i sada je obrazina Dorošenkovih
 meteža, turskih najezda te odugovlačenja i produženja ovoga rata,⁴² a i
 prije bijaše uzrokom mnogih zala. Od davnine postoji u Poljaka izreka:
'Aut Moschouia Polonizat, aut Polonia Moschouizat', to jest: *'Ili Mosko-
 vija treba da bude s Poljskom zemljom ili Poljska s Moskovskom zem-*

⁴¹ Križanić je čitavog života visoko cijenio cara Alekseja Mihailoviča, otkako
 ga je sreo za svoga prvog boravka u Rusiji do samog odlaska iz nje. O carevoj oso-
 bi Križanić nije nikad rekao zlu riječ. A ipak taj ga je car poslao u izgon u Tobolsk.
 Ne ulazeći ovdje u zamršeno pitanje o uzrocima Križanićeva izgnanstva, želim na-
 pomenuti da je Križanić imao visoko mišljenje o Alekseju kao čovjeku i kao vla-
 daru. Da li ga je precijenio? S tim u vezi porazgovorio sam 1981. u Moskvi sa zna-
 ocem Aleksejeve osobe i njegova kruga profesorom A. Robinsonom. On smatra da
 je Aleksej bio veliki državnik, da je svaku reformu koju je provodio njegov sin Pe-
 tar Veliki bio započeo na neki način Aleksej. No otac i sin, Aleksej i Petar, korje-
 nito su se razlikovali stilom: Aleksej je bio tih, nije uzalud nazvan »Tišajšij car«,
 dok je Petar bio žestok. A o Aleksejevoj religioznosti piše S. M. Solovjov u svom
 magistralnom djelu o ruskoj povijesti: »Osobitu blagost, posebnu privlačnost Ale-
 ksejevoj prirodi i njegovim postupcima davala je duboka religioznost koja je pro-
 žimala čitavo njegovo biće« (Istorija Rossiji, sv. VI, Moskva 1961, str. 609).

⁴² Križanić ovo piše 1672—1674, u vrijeme kad su Turci bili dopri do Lavova,
 starovjerci obeshrabrivali narod tvrdeći da je sudnji dan na vratima i da su Rusi
 Antikristova vojska. Ispražnjeno pak poljsko prijestolje pružalo je ruskom caru
 priliku da ga popuni sinom, no velika je smetnja bila to što je ruski carević pravos-
 lavne, a poljski narod katoličke vjere. A glavar kozaka Petar Dorofejevič Dorošen-
 ko (1627—1698), radi ujedinjenja Ukrajine koja je bila razdijeljena između Rusije
 i Poljske, uvukao je Rusiju u rat s Poljskom, s kojom je prije pet godina bio uspo-
 stavljen mir u Andruševu. Sve su te prilike i neprilike za Križanića bile znak vre-
 mena koji je kazivao da je crkveno sjedinjenje i moguće i lako izvedive

ljom'. (Potcrtao Križanić) I napisano je o tome u inojezičnim povijestima, i gospodarevi savjetnici dobro znaju kako se u vrijeme cara Fjodora Ivanoviča i poslije, prilikom susreta i poslanstava, mnogo govorilo o tome da bi se od Moskve tražilo vladara za Poljsku i Litvu. *I zacijelo bi već Poljska i Litva bile s velikim ruskim gospodarima kad ne bi smetao crkveni raskol*. (Potcrtao Križanić.) I ne bi bilo mnogih novih i starih ratova, ni ovog krvoprolića u kojemu je toliko stotina nevinih duša od mača poginulo i u tursko ropstvo odvedeno. I ruski bi narod odavno bio obrazovan i prosvijetljen plemenitim i političkim naukama koje su blagorodnim osobama potrebne, a ne tako grub i neuk, niti bi ga evropski natodi zbog njegove grubosti tako prezirali, ismjeivali i mrzili. A u ratnim i trgovinskim poslovima ne bi trpio toliku nepodnosivu sramotu i štetu, kao što je sada trpi. Književna i politička mudrost, prosvijećenost uma, čvrst savez s Poljskom i s litavskim narodom učinili bi ruski narod mnogo slavnijim, pred drugim narodima mnogo strašnijim i u svakom imanju i bogatstvu obilnijim. Sedmi nov i divan razlog za olakšanje toga djela jest što je Maksim Svetogorac lukavo slagao i Solovčani glupo napisali: 'Rimljani su od Grka odnijeli vjerske knjige i po svome ih preštampani, i Grcima predali, a dobre grčke knjige spalili.'⁴³ (Potcrtao Križanić.) I ta đavojska kleveta i hula na brata može se sada vrlo lako utvrditi na temelju knjiga samoga Maksima. Svetu goru Atos nikad nisu naime latinski narodi osvojili. I Maksim je sam iz Svete gore donosio knjige i sam ih prevodio. I te su knjige tiskane, to jest *'Tumačenje Zlatoustovo svih četiriju evanđelja'*.⁴⁴ (Potcrtao Križanić.)

Pošto je naveo sedam razloga, odnosno sedam znakova vremena, koji govore kako je sada upravo čas da se ostvari crkveno sjedinjenje, Križanić sedmerostrukim »ako-ašče« opovrgava moguće otpore sjedinjenju. Ako se budu crkveni i svjetovni poglavari sada kad je sve dozorilo za crkveno sjedinjenje oglušili na Božje djelo, neće se moći pred Kristom opravdati. Ako ga budu šutnjom gušili, ispunit će se na njima Kristova riječ: »Tko mene zataji pred ljudima i ja ću se njega odreći pred Ocem svojim nebeskim.« Ako postoje knjige na koje se jednako pozivlju i Grci i Rimljani, i ako oni koji su za to pozvani iz bezimernih knjiga ne iskorije ne hule, neće moći stati pravedni pred Boga. Ako se stanu ispričavati da nisu u stanju prosuditi što je pravovjerno, nema im isprike jer su dužni razumjeti što spada na vjeru, hoće li biti pastiri, glavari, boljari i knezovi, a ne najamnici vukovi i tlačitelji. »Ako li nas tko na kraju misli za to i života lišiti, mi preporučamo svoju grešnu dušu Gospodinu i Spasitelju svojemu Isusu Kristu i nadamo se oproštenju svojih grijeha, bude mo li pomilovani za Gospodina Isusa primiti čast, muku i smrt. Ako reknu: *'Nije to od nas pošlo'*, mi ćemo reći: *'Ali je na vas došlo i o vašoj vlasti ovisi.'*«⁴⁵ (Potcrtao Križanić.)

Križanić smatra da Rusi treba, pošto se sjedine s Rimom, da posreduju Grcima sjedinjenje s Rimom. Podesno je, drži Križanić, da Sla-

⁴³ Križanić je poznao djelo Maksima Grka. Prevodio je naime neke njegove protulatske spise u sklopu svoje sume kontroverzija »Bibliotheca Schismaticorum Universa«. Na jednom drugom mjestu Križanić piše: »Ako tko reče: 'Maksim je svet muž', mi velimo: 'Crkva je svetija od njega i Gospod nam je zapovijedio crkvu slušati'« (Sobranie sočinienij Jurija Križanića, vyp. III, str. 164).

⁴⁴ Sobranie sočinienij Jurija Križanića, vypusk vtoroj, Moskva 1891, str. 51—55.

⁴⁵ Nav. dj., str. 56.

veni koji su bili razlogom (Bugari) što Grci počehše proklinjati latine doprinesu pomirenju Grka s latinima. Oni koji su bili povod razjedinjenja neka budu posrednik sjedinjenja. Nadahnjujući se dalje nad poviješću Križanić navodi još jedan razlog prikladnosti ili kongruencije za to da se Rusi založe kako bi se i Grci sjedinili s Rimom. Rusi su primili kršćanstvo preko Grka. Grci su dakle Rusima iskazali duhovno dobročinstvo. Sada Rusi treba da vrte Grcima milost za milost i pomognu im doći u crkveno jedinstvo. I još jedan razlog iz prikladnosti ili kongruencije koji Križanić navodi u obliku pitanja: nije li Bog odredio da Grcima koji su ponosni na svoju mudrost otklanjali nauku zapadnih crkvenih otaca, da daju pouku ili pače dobar primjer Slaveni koji su posljednji u mudrosti.

Po Križaniću trajanje ruske sile na neki je način ovisno i o trajanju grčkog raskola.⁴⁶ Rusi imaju povijesno poslanje da posreduju dokinuće grčkog raskola te da i na taj način doprinesu opadanju turskog imperija i turskog jarma na plećima kršćana. Rusi imaju dakako poslanje i da vojno porade na rušenju turske sile. Križanić i tu posize za proroštvima. Tursko Carstvo sada više ne može rasti, jer bi bilo veće od rimskoga, a po Danijelovu proročtvu Rimsko je Carstvo najveće. Razna vanbiblijska proroštva, zapravo nagađanja, pokazuju da se Turci više ne mogu širiti nego da moraju opadati. Propast im ima doći od sjevernih Slavena.⁴⁷ Kao što je Bog pokrenuo Skite u njihovu tatarskom i turskom ogranku da se dovrši uništenje Rimskoga Carstva, tako je podigao sada Rusiju da ona pobijedi Skite.⁴⁸ Križanić predlaže da Rusija svoju vanjsku politiku preusmjeri, da bude u miru sa sjevernim narodima pa i s Poljacima i da se uhvati u koštac najprije s Tatarima i onda s Turcima. Križanić upozorava Ruse kako u ratu protiv Poljaka i Litvanaca nikad nisu uspjeli doći do konačnih pobjeda, a da su u ratovima protiv Skita bili sretne ruke. To tumači kao Božje određenje, zapravo kao zov Rusima da krenu u rat protiv Skita i u njihovoj tatarskoj (to najprije) i u njihovoj turskoj grani.⁴⁹

S tim u vezi postavlja se pitanje kakav je futurolog bio Križanić. Konkretno, što je s obistinjenjem njegovih riječi o crkvenom sjedinjenju i što je s njegovim predviđanjem da predstoji opadanje turske moći. Što se crkvenog sjedinjenja tiče, Križanić nije tvrdio da će se ono sada ostvariti, nego da se ono sada može lako ostvariti, dakle da je ostvarivo. Zapravo ono se nije ostvarilo (do dana današnjega). Što se pak Turaka tiče, Križanić je pravo predviđao kako im predstoji opadanje, i kako će im

⁴⁶ Križanić je tursku silu integrirao u svoju ekleziološku koncepciju povijesti. Turci su imali dovršiti uništenje čudnog kipa iz Danijelova proroštva. To su učinili kad su osvojili Carigrad i satriji rimsko ime i rimski grb. Cinjenicu da Turci nakon toga tako dugo drže Carigrad i pritištu područje četiriju istočnih patrijarhata tumači Križanić jednim turskim vjerovanjem i jednim kršćanskim proročtvom. Sam je čuo od Turaka da je prošlo vrijeme što ga je Bog odredio njihovu carstvu, no da ga još drži da kazni grijehe kršćana (nav. dj., str. 42). Imajući pred očima ruske naslovnike, Križanić, pošto je naveo Muhamedovo i Sulejmanovo proročanstvo, oprezno navodi i jedno kršćansko, zapravo katoličko, privatnu naime objavu svete Brigite, Grci će biti podvrgnuti svojim neprijateljima dok se ne pokore rimskoj crkvi: »Grci (...) će trpjeti nevolju (...) sve dotle dok se u svemu ne podvrgnu rimskoj crkvi. Tako o tome sude Rimljani« — veli Križanić (nav. dj., str. 49).

⁴⁷ Nav. dj., str. 45—47.

⁴⁸ Bezsonov, *Russkoe gosudarstvo v polovine XVII v.*, str. 139—140.

⁴⁹ Nav. dj., str. 113—122.

sjevni Slaveni zadati koban udarac, no očito nije pretpostavljao da će to biti Poljaci i da će u prekretničkoj bici on sam pasti u vojsci Jana III. Sobieskoga pod njemačkim Bečom.

Križanić je puno pisao o proroštvima, a da li je sam »prorokovao«? Može li se Križanića nazvati prorokom? Prorokom u svjetovnom (za razliku od teološkog značenja) smislu riječi može se nazvati čovjeka koji uočava i uvažava zakonitosti događanja i povijesti i prema njima vidovito predviđa što će se dogoditi. U tom smislu Križanić je bio prorok. On je dalekovidno, na temelju poznavanja prošlosti i na temelju uvida u pravo stanje stvari u sadašnjosti predviđao tokove budućnosti.

Kao što je govorio o političkim herezama, tako je izrekao i po koje političko proroštvo: »Ne bih htio biti prorok«, piše Križanić, »ali sam čvrsto uvjeren, ne izmijeni li se svijet i ljudska narav, da će i u ovom carstvu doći vrijeme kada će sav narod ustati protiv bezbožnih, tiranskih zakona cara Ivana i cara Borisa, što se neće zbiti bez nemira, sukoba i velike štete za čitav narod kako to predskazuju jasni navještaji i predznaci: tri ustanka našeg vremena, jedan pskovski i dva moskovska, i tri slučaja pobune: na Dnjepru, kod Baškiraca i kod Berezova. Bilo bi puno bolje kad bi car i gospodar sam o tome poveo brigu i pobrinuo se da se ti tiranski zakoni isprave.«⁵⁰ Te profetske Križanićeve besjede, utemeljene na poznavanju prošlosti, motrenju sadašnjosti i na pronicanju zakonitosti događanja, uzeo je Hans Joachim Torke za motto svoje knjige posvećene ruskom 17, dakle Križanićevu stoljeću: »Die Staatsbedingte Gesellschaft im Moskauer Reich« (Leiden 1974). Citavom opsežnom knjigom Torke zapravo neizravno pokazuje pravost Križanićeve opažanja, utemeljenost njegova predviđanja i osnovanost njegova prorokovanja.

Djela u kojima Križanić izlaže svoju koncepciju povijesti nisu kabinetski spisi ni akademski traktati, već angažirane rasprave koje su išle za ostvarivanjem sasvim određenog cilja: narodna povezanost Slavena međusobno i crkveno sjedinjenje, oslobođenje od svih vrsta tuđinaca: njemačkih kraljeva (u Hrvatskoj, Češkoj), njemačkih trgovaca i vojnih instruktora i oficira (Rusija), grčkog (vjerskog) utjecaja, turske najezde; uspostavljanje narodnih vladara u svakom slavenskom narodu.

I Križanićevi »Razgovori o vladateljstvu«, i njegovi »Politički spisi«⁵¹ i njegovo »Tumačenje povijesnih proroštava« izrasli su iz jedne političko-crkvene situacije, iz korijenja koje siže daleko u Križanićevu prošlost i zadire duboko u njegovu hrvatsku domovinu, s namjerom da potaknu na sasvim konkretan političko-crkveni događaj.⁵² To čini krajnje teškom znanstvenu analizu Križanićeve teološko-političkog naziranja na teoretskoj razini. Teško je prosuditi što je u Križanićevu ekleziološko-političkom tumačenju raznih proroštava i povijesti njegovo bogoslovno i političko uvjerenje, a što prilagođenost naslovnicima, što iznošenje argumenata, uvjerljivih za adresate, koji ne moraju biti i izraz Križanićeve uvjerenja.

Križanićeve je praksa stoga mnogo dohvatljivija od njegove teorije. Dosta se jasno dadu razabrati Križanićeve namisli o narodnom dobru i

⁵⁰ Križanić, *Politika*, str. 238.

⁵¹ Golub, *Istraživanje o Križanićevim »Političkim spisima«*.

⁵² Ioannes Golub, *De mente ecclesiologica Georgii Križanić*, Roma 1964, str.

crkvenom sjedinjenju, da ne reknemo sjedinjenju kao (i) jednom od narodnih ne samo eklezijalnih dobara. Mnogo je teže s teorijom na kojoj Križanić temelji praksu, odnosno kojom želi potaći odgovorne i nadležne da ostvare njegove namisli.

Baš npr. u kontekstu proroštava o Turcima veli Križanić u »Razgovorima o vladateljsvu« (caru) da sam ne vjeruje u turska proroštva, ali da ih ne smatra nekorisnima. I ako dođe do rata, da se dobro kod vojske njima s razborom poslužiti.⁶³ Križanić dakle luči istinitost i korisnost proroštva. Ako koje proroštvo ne smatra istinitim ali ga drži korisnim, smatra da se njime može s razborom poslužiti.

Da li je Križanić u svojim proročanstvima, koja su išla za određenim crkveno-političkim učinkom tada ostvarivim, rukovao s proroštvima za koja je držao da su uvjerljiva za naslovnike a da on sam nije bio u njih uvjeren? Biblijska kanonska proroštva Križanić drži autentičnima. Od drugih proroštava neka smatra vjerojatnima a neka posve nevjerojatnima. Što se pak tiče tumačenja biblijskih proroštava, Križanić ima krajnje poštovanje za otačku egzegezu, no zato je prema egzegezi teologa dosta slobodan. Tako npr. nasuprot velikom teološkom autoritetu kakav je bio Roberto Bellarmino Križanić predlaže, kako smo vidjeli, drugačije tumačenje. Upravo ta navezanost na teološke izvore i nenavezanost na teologe očituje Križanićevo bogoslovnu zrelost i samostalnost.

Nadam se da sam doprinio ovim radom bistrenju toliko zamršene, a za Križanićevo ideologiju toliko središnje koncepcije povijesti.

Nama se danas Križanićevo tumačenje povijesti navedenim proročanstvima mogu činiti teološki romantičnima i povijesno naivnima. Ona međutim nisu bila takva u Križanićevo vrijeme. Danijelovo proroštvo o četiri monarhije predstavljalo je živi oblik političke i idejne, da ne reknem ideološke svijesti tog vremena, prisutan gotovo bih rekao jednako na Zapadu i na Istoku, u Rusiji i u ostaloj Evropi, kod katolika, pravoslava i protestanata. Svojim izvornim na tradiciju nadovezanim tumačenjem Danijelova proroštva Križanić je htio mijenjati tadanju svijest i na taj način djelovati na javni život i na zbivanja naprosto.

S druge strane Križanić je mnogo toga demitizirao, i to vrlo hrabro. Tko zna ne krije li se (i) tu uzrok njegova izгона u Sibiriju. Okomljivao se na rimsko porijeklo ruskih careva, razbijao za Rusiju laskav mit o Moskvi kao trećem Rimu, stupu pravovjerja nakon što je pao prvi Rim, tj. papinski, pa drugi Rim, Carigrad. No Križanić izruguje i rimskost Svetoga Njemačkog Carstva nasuprot uglednom Robertu Bellarminu i ozbiljnosti kojom su se njemački carevi zvali rimskima.

Križanić predlaže zanimljivu i dosta izvornu teologiju povijesti koju bismo mogli nazvati eklezioološki providencijalizam, ili providencijalistički eklezioologizam, ili eklezioološki kristocentrizam, ili kristocentrični eklezioologizam. Providnost naime sve što se događa vodi po jednom mjerilu, a to je slava Boga, koji se utjelovio, to jest slava Isusa, i koji je sebi priteljovio crkvu.

Nipošto nije čudno što crkva zauzimalje u Križanićevim razmišljanjima tako vidno mjesto. Treba imati pred očima da Križanić nije posvetio svoje vrijeme, svoje snage i svoj genij samo kulturnom i narodnom

⁶³ Bezsonov, Russkoe gosudarstvo v polovine XVII veka, str. 121.

nego i crkvenom jedinstvu Slavena. Kao pobornik višestrukog jedinstva Križanić se bori protiv višestrukog raskola, protiv političkog raskola koji vlada među slavenskim narodima, posebice među Poljskom i Rusijom, protiv raskola koji dijeli Slavene na katolike i pravoslavce, što je i eklezijalno i politički kobno. Konkretna situacija je diktirala Križaniću da se toliko zadrži na crkvenom raskolu, na razjedinjenju, no njegova osnovna usmjerenost je primarno usredotočena na jedinstvo, koje je šire od sjedinjenja pravoslavne i katoličke crkve. Križanićeva teološka ideja jedinstva preteže se na jedinstvo sviju ljudi, na sklad svijeta. *Harmonia mundi*.

U Križanića se eklezioško prepliće s političkim, kulturno s teološkim. Njegova teologija je politička i njegova politika je teološka, a povijest je i politička i eklezioška. Križanić je u tom smislu davno pretekao suvremenu političku teologiju. Križanićeva teologija ne može se razumjeti bez njegove politike i Križanićeva politika bez njegove teologije. A Križanićeva teologija je nadasve teologija povijesti. Križanić je prorok ruskog (i slavenskog) mesijanizma.⁴⁴

V.

Križanić je univerzalna ličnost. Bavi se teologijom i politikom, glazbom i lingvistikom, ekonomikom i vojnim umijećem, filozofijom i poviješću. No Križanić je univerzalan ne samo u smislu svestranosti. On je univerzalan u doslovnom smislu riječi univerzalnost, to jest njegovo sve nastojanje bez ijednog izuzetka ide prema jednome — *versus unum*.

A to jedno — posve u smislu baroka — jest sklad: *harmonia mundi*. Kod Križanića je to konkretno sklad u slavenskom svijetu, onda skladno uklapanje Slavena među ostale narode, nadalje sklad među crkvama i najzad sklad svijeta kao takva, kao *civitas Dei*. Križanić je bio znalac i poklonik Augustina, pisca djela »O državi Božjoj — *De civitate Dei*«, i nije slučaj da je u svom djelu »O Božjoj Providnosti — *De Providentia Dei*«, koje, ako se ta poredba smije povući, predstavlja neku vrstu Križanićeve »Države Božje — *De civitate Dei*«, nije, velim, slučaj da Križanić upravo u tom djelu, kao sudionik fiktivnog razgovora, uzimlje ime Augustin, kao što će kasnije, stupajući u redovnički stalež, uzeti redovničko ime Augustin.

Križanićevo poimanje zbivanja i njegova koncepcija povijesti, utjelovljena u njegovu životnom tijeku i njegovu djelu, u stvari je jedna skladba (Križanić je pisao o glazbenom skladanju), razigrana kroz prostor odmjeren u vremenu, posvećen u vremenu. Sve Križanićevo nastojanje jest zalaganje za sklad u svijetu i u sebi. Njegova razapetost, nemir i mijena, postojanost i nepostojanost, sve je to ogledalo njegove koncepcije događanja i izraz njegova vlastitog zbivanja. I njegovo nastojanje oko sklada u ovoj polifoniji zanimanja, kretanja, poslanja jest nastojanje oko sklada u svijetu i u sebi.

Križanić pazi na obzir prema stvarnome i njeguje sluh za slutnju. Namjerno velim sluh. Sluh je suodnosan zvuku. A glazba u Križaniću ima

⁴⁴ Ivan Golub, Juraj Križanić als Prophet des russischen Messianismus, *Ostkirchliche Studien* 32 (Würzburg 1983), Heft 4, str. 294—308.

mnogo veće značenje od čiste zvukovne pojavnosti. Ona je kao matrica utkana u njegov nazor. Križanić ne gleda zbivanja gdje god se našao, on ih i sluša. Sluša, da tako kažem, ritmove ponornice povijesti, tokove koji teku ispod pojavnoga.

Autor zagubljenog djela »O glazbenim razmjerima«, Križanić svoj nazor na život, na događaje i na povijest sažimlje na mjeru. On se ne prestaje okomljivati na Slavene što ne znaju mjeru i ne odustaje pozivati ih da u svemu drže mjeru. Zacijelo se tu u pozadini nazire zrak »učitelja mjere« Tome Akvinskoga i učiteljeva učitelja Aristotela.

Križanić se pouzdano oslanja na realistu Aristotela i njegova nasljedatelja realistu Tomu Akvinskoga, Križanić se pouzdaje u idealistu Platona i njemu bliskog vidioca Augustina. Križanić — to dijelom duguje svojem baroknom vremenu, a dijelom je već jednom nogom u predstojećem prosvjetiteljskom dobu — gradi svoju viziju svijeta ne samo na slutnji nego i na znanju i pouzdanju u razum, dakako, vjerom prosvjetljen razum. On i na razini crkvenog sjedinjenja ne udara putem upravnih mjera, već predlaže put uvida u istinu, poziva na ispitivanje istine. I na političkoj razini Križanić upozorava na razum. Rusiji koja se nalazi na raspuću između staroga i novoga, između grčkoga i njemačkoga, Križanić ne prestaje govoriti kako ne treba gledati ni na novo ni na staro, jer starost i novost su, veli, ljudske izmišljotine, niti slijepo slijediti Nijemce odnosno Grke, već treba počuti razum i odabrati dobro: »A razum svjetuje — Ratio autem suadet.«⁵⁵

Dok je Giambattista Vico postavio »novu znanost« — scienza nuova,⁵⁶ Križanić je, prije njega, postavio zamisao novoga svijeta. Križanićev operativni duh, koji posve u duhu baroka ide za primovama, ne staje na stvaranju ove ili one pojedine novine (kao što su njegove »Glazbene tvrdnje sve posve nove«, Rim 1956), niti na stvaranju nove znanosti, već ide za stvaranjem novog svijeta i nove svijesti.

Novi svijet se po Križaniću mora ostvarivati stupnjevito i na dobe. Najprije se Rusija treba u sebi obnoviti — riječ obnova je ključna i nije rijetka u Križanićevu rječniku. Uz pomoć takve Rusije trebaju se obnoviti slavenski narodi, to jest zbaciti tuđinski, njemački i turski jaram, zadobiti ponovno narodne vladare i naći se u istoj (katoličkoj) crkvi. Pomoću pak Slavena treba se obnoviti kršćanski svijet: Slaveni (Bugari), zbog kojih su se razjedinili Grci i latini, posredovat će crkveno izmirenje između njih. Sve to pak skupa vodi stvaranju jedne civitas Dei, koja ne dopušta nikakva natkraljevstva, ni papinu vlast u postavljanju ili skidanju kraljeva, kao ni nikonovsko nadmetanje crkvene vlasti nad civilnu. Križanić se zauzima za novi svijet koji samo svojom raznošću može tvoriti sklad, i svojom množošću jednost, jer gdje nema raznosti, nema izgleda za sklad, i gdje nema mnogosti, nema suzvučja.

Postoji dakako stanovita srodnost između Vica i Križanića, jer je Vicoov svijet prožet providencijalizmom i povijesnim smislom,⁵⁷ no Križa-

⁵⁵ Bezsonov, Russkoe gosudarstvo v polovine XVII v, sv. II, str. 172—175.

⁵⁶ Giambattista Vico, Principj di scienza nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni, in questa terza impressione dal medesimo autore in gran numero di uloghi corretta, schiarita, e notabilmente accresciuta 1744.

⁵⁷ »Ono što je stvarno utvrđeno ide u prilog političkih filozofa koje predvodi božanski Platon koji tvrdi da providnost upravlja ljudskim prilikama. Providnost

nić od čistog filzofskog prvidencijalizma ide dalje u ekleziološki prvidencijalizam gdje je svrha svega događanja Crkva ili augustinovskim govorom rečeno civitas Dei, a Križanićevim govorom civitas Christi, Ecclesia.

Da li je Križanić pisao glazbene skladbe — ne znamo, vjerojatno jest — no čitava njegova koncepcija povijesti, njegov čitav život i djelo jest nastojanje oko sklada, dakle skladanje, to je težnja za skladom Slavena i Slavena, naroda i naroda, skladom između Moskve i Rima, skladom svijeta i skladom u samome sebi. Križanićeva ličnost je jedna polifona skladba. I njegova koncepcija povijesti je to. Križanićevo nastojanje oko jedinstva na raznim razinama — crkveno i slavensko jedinstvo središnja je razina — izraz je njegove usmjerenosti prema jednome. Sva Križanićeva mnogostruka i tako raznolika zanimanja jezična i bogoslovna, književna i društvena, vojna i glazbena, rodoljubna i crkvenoljubna, sva se ta zanimanja suzvučuju u jedno, a to je sklad, sklad Slavena i svijeta, sklad i jednost crkve. Versus unum.

Križanićeva koncepcija povijesti jest — sam Križanić. Križanić je svoju koncepciju povijesti živio. Njegova koncepcija i njegov život nisu dva toka. Jedna je to rijeka. Križanićeva koncepcija povijesti je, da tako kažemo, u Križaniću utjelovljena.

Govoriti o Križanićevoj koncepciji povijesti znači govoriti o Križanićevoj osobnoj povijesti, o njegovu životu, a o njegovim spisima toliko koliko su trag toga života.

---

na temelju slijeda uljuđenih stvari o kojima se u ovim knjigama rasuđivalo, jasno nam se predočuje u slijedeća tri smisla: najprije, u čuđenju, zatim u obožavanju što su ga do sada svi učenjaci osjećali prema nedostupnoj mudrosti drevnih, i treće, u žarkoj želji, zbog koje su revno nastojali da je istraže i slijede, jer upravo su to tri svjetla njezinog božanstva, koja su u njima potaknula tri spomenuta najljepša smisla» (Giambattista Vico, Načela nove znanosti o zajedničkoj prirodi nacija, Zagreb 1982, str. 517—518).

KRIŽANIĆ'S INTERPRETATION OF HISTORY

Summary

As far as Križanić's theological interpretation of history is concerned, it was explicitly ecclesiological. It was founded, as was typical of the time, on the famous interpretation of king Nabuchodonosor's dream from the Book of Daniel (chapter 2). King Nabuchodonosor saw in a vision a monstrous statue consisting of gold, silver, bronze, and iron-clay parts. He saw a stone that was cut out by no human hand. This stone then destroyed the statue, striking at its iron-clay feet, breaking the statue to pieces. But the stone that struck the statue became a great mountain and filled the whole earth. Daniel interpreted the dream to the king in the following way. The golden head of the statue was King Nabuchodonosor himself. After him there shall come a new kingdom, represented by silver, which shall be weaker than his. Later, there will be a still weaker universal kingdom, represented by bronze. A fourth kingdom, both strong and weak, both iron and clay in its texture, will follow. This fourth kingdom was usually held to be the Roman Empire. Križanić, too, held this traditional view, but with a difference. Through the tradition held that the stone which destroyed the statue was Christ, Križanić went one step further. In his interpretation, the stone was Christ but also was the one whom Jesus called Peter-Rock-Stone and on whom he built his church: »Christ is Stone by Right Peter is Stone by Grace — Kámen Hrištós po óblasti, Kamen že i Peter po milosti.« Križanić's unique interpretation is an ecclesiological one.

It should be understood that Daniel's prophecy held an enormously important position in Christian understanding of world's present and future. The interpretations of Daniel's prophecy became a form of political consciousness in time of Križanić. The concrete question was when did the Stone (Christ) smite the Roman Empire and if that empire remained in any shape or form, specifically, in a resolution of purely political riddle, was the prophecy of Daniel fulfilled.

Robert Bellarmine, maintaining a typically Catholic position, held that Daniel's prophecy was not entirely fulfilled, because the throne and title of the Roman Empire still continued in the Holy Roman Empire of Charlemagne. J. Ph. Sleyden, a German Protestant, writing in his book »About the Four Supreme Empires — De quattuor summis imperiis« (1624), which 55 editions, including a Russian translation, claimed that the fourth kingdom of Daniel's prophecy, that is, the Roman Empire,

still exists and that it will exist until the *Second* coming of Christ. He noted that the Roman Popes and the Turks tried to destroy this empire, whose title by right belongs to Germany alone. For the Orthodox Paisios Ligaridis, a Greek who worked in Russia at the tsar's court in the time of Križanić's exile in Siberia, the destruction of the statue by the stone took place at the birth of Christ during the reign of Augustus. The Stone (Christ) then smote the Roman Empire, but did not destroy it fully. Moscow was the legitimate successor of New Rome (Constantinople) and it will last till it too be removed at the Second Coming of Christ.

Križanić's interpretation differs with these Catholic, Protestant, and Orthodox interpretations. Križanić believed that the Stone (Christ-Peter-Pope) struck the Statue (Roman Empire) at the point when Constantine took the Roman throne to Constantinople, leaving Rome to the Papacy. The statue was finally destroyed with the fall of Constantinople to the Turks, who assumed neither the name nor the symbols of Roman Empire. The Holy Roman German Empire, contrary to the German Protestant and Catholics, was as far as Križanić was concerned, merely a mockery of Rome.

As concerns the theory of Moscow the Third Rome, Križanić was entirely opposed to such a notion. He wrote: »The Greeks plume themselves on the empty name of Romans [...] In the same way the Germans call their Germany the Holy Roman Empire. And finally Patriarch Jeremias has commanded that Moscow be the Third Rome [...] Patriarch Jeremias made Tsar Fedor Ivanovič Emperor of the Romans, Greeks, and all Christians. He spoke to him thus: 'The first Rome fell through Apollinarius' heresy, the godless Turks have conquered the Second Rome, but your great Russian empire surpasses them all in piety.' The simple people (who cannot judge the case) call Moscow the Third Rome and say: 'There have been two Romes, the third still stands, there will be no fourth.' [...] Daniel prophesied of carnal Rome that it would be destroyed. But on the site of carnal Rome, once destroyed, there would rise a spiritual Rome, the Kingdom of Christ [...] We Slavs should rejoice and thank God, first of all because our nation has produced no such tormentor or persecuter of the name of Christ as did the Romans [...] Secondly we should thank God that this most glorious Russian state does not lie within the borders of that unhappy empire, and that this state possess neither its fatal-omened name, nor its blazon nor, therefore, the punishment foretold for it by the prophets.« Križanić wrote directly: »That one is not our friend who calls our kingdom the Third Rome.«

Križanić was clearly the opponent of Russian Messianism in the form of the theory of Moscow the Third Rome — to proclaim Moscow the Third Rome would be to close the way to the church unity of Moscow with Papal Rome. However, he was very much a champion of another form the religious mission of Russia. Convinced that the division of the Slavs into the Catholic and Orthodox Churches, both from the theological and national standpoint, was fatal, Križanić did his best to bring them together within one (Catholic) Church. Binding itself in a single Church (the Roman church, though not of the Roman discipline and rite) Russia should help the Greeks to unite in a single Church as well. Moreover, the Russians had accepted the Christian faith from the Greeks and were hen-

ce in debt to Greeks. The Greeks had done the Russians a spiritual benefit when they had led them to the path of salvation; from the Greek church Russians received the gift of the Gospel, though with an admixture of error. Now the Russians should return the Greeks mercy for mercy and aid them to unify themselves with the Catholic church. Križanić poses the question whether God had not decreed that the Greeks who, proud of their own wisdom, had rejected the teaching of the Western fathers of the Church, should be given a lesson, or at least a good example by the Slavs, who came last in wisdom. It was fitting, Križanić held, that the Slavs (in the person of the Bulgarians), who were the occasion that the Greeks had begun to anathemize the Latins, should contribute to the Greeks' reconciliation with the Latins, and that they who had been the cause of division should become the agents of unification.